

може позбутися і до сьогодні. Український народ, який тривалий час був повністю залежним від держави, не може відразу змінити свої життєві орієнтири і цінності. Якщо, наприклад, на Заході верховенство права асоціюється з демократизацією суспільства та підтримкою розвитку ринкових відносин, то в Україні цей принцип сприяв виникненню та поглибленню серйозних суперечностей між захистом соціально-економічних прав людини і необхідністю економічної модернізації країни.

Законотворчість є стартовим етапом життя закону. Саме із законотворчого процесу починається очікування позитивів, які повинен дати майбутній закон. Зрозумілим є і великий громадський інтерес до законотворчості, яка дає можливість створювати законодавчі акти як вираз політичного курсу партій, держави і суспільства.

Слід повною мірою усвідомити, що законотворчість — це наука, яка формується безпосередньо з огляду практики і вимог життя, спираючись на величезний обсяг знань, який накопичено всім цивілізованим людством.

Опанування методологічних засад законотворчості, додержання її основних принципів надасть змогу подолати труднощі і суперечності, які, на жаль, ще є у законотворчій діяльності, уникнути законодавчих помилок, суперечностей і колізій, опанувати кращий зарубіжний досвід законотворення, більш впевнено і результативно просуватися у сучасне поле цивілізованого і результативного правового життя.

Надійшла до редколегії 01.04.03

О. Петришин, головний учений секретар АПрН України, член-кореспондент АПрН України

Громадянське суспільство — підґрунтя формування правової держави в Україні

У становленні громадянського суспільства українські конституціоналісти обґрунтовано вбачають єдино можливий шлях

до розбудови правової, демократичної держави в Україні, повноцінної реалізації прав людини¹. На створення умов для функціонування інститутів громадянського суспільства, передусім його політичної складової, спрямована проголошена Президентом України Л. Кучмою конституційна реформа². У контексті європейського вибору України слід урахувати й те, що на межі ХХІ ст. зміцнення фундаменту світового громадянського суспільства розглядається як один із найважливіших напрямків вирішення складних проблем, обумовлених глобалізаційними викликами³.

Наукове опрацювання даної проблематики покликано висвітлити питання організації соціуму під кутом зору первинності громадянського суспільства перед державою, здійснити аналіз його якісних рис, визначити джерела соціальної творчості, дослідити соціальні чинники формування політичних інтересів та державної влади, першоджерелом якої виступає народ. Провідною ідеєю концепції громадянського суспільства стає обґрунтування розвитку суспільства та держави процесами соціалізації людини, характером відносин індивідів та їх утворень, в які вони вступають на підставі взаємного визнання їх невід'ємних прав як певних суб'єктів⁴. Центральним тут є питання щодо оптимального співвідношення приватних інтересів, виразником яких є громадянське суспільство, та публічних інтересів, носієм яких стає держава, їх відносної питомої ваги та механізму взаємодії в забезпеченні нормального функціонування суспільства та держави.

Суспільство як певна система соціальних відносин не може перебувати в хаотичному стані, взаємні стосунки людей так чи інакше мають бути впорядкованими, але роль державних і недержавних засад в їх організації та регулюванні може бути різною. Низький рівень соціальної активності індивідів, відсутність гро-

¹ Див.: *Тодика Ю. Н.* Конституция Украины: проблемы теории и практики. — Х., 2000. — С. 275, 278; *Колодій А. М., Олійник А. Ю.* Права людини і громадянина в Україні. — К., 2003. — С. 76–101.

² Див.: Урядовий кур'єр. — 2003. — 7 бер.

³ Див.: *Лукашук И. И.* Глобализация, государство, право, ХХІ век. — М., 2000. — С. 8.

⁴ Див.: *Максимов С. И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления. — Х., 2002; *Поляков А. В.* Общая теория права: Феноменолого-коммуникативный подход. — СПб., 2003.

мадських об'єднань або їх недосконалість компенсуються надмірним втручанням у суспільні взаємовідносини з боку інститутів державної влади. Коли ж значне коло питань організації спільної життєдіяльності людей вирішується на автономних засадах у межах вільно утворених ними різноманітних об'єднань, то це знижує потребу у використанні державно-примусових заходів, що за звичайних обставин розглядається скоріше як виняток, ніж правило.

З цих позицій природний процес формування державної влади започатковується приватними інтересами, на основі яких індивіди вступають у певні суспільно значущі взаємостосунки, які внаслідок цього консолідуються інституціями громадянського суспільства. У подальшому згуртовані інститутами громадянського суспільства інтереси, які визнаються пріоритетними та вимагають додаткових ресурсів для їх здійснення, за посередництвом цілеспрямованої діяльності політичних партій набувають актуальності та трансформуються, спираючись на підтримку електорату, в загальнонаціональний інтерес, що тепер становить прерогативу держави як організації публічної влади в масштабі всього суспільства.

Основою громадянського суспільства за таких умов стає здатність соціалізованих індивідів організовуватися на основі виявлення власних потреб, утворювати для їх реалізації добровільні об'єднання, що становить самоврядний потенціал соціуму, реально обмежує повноваження та претензії з боку державної влади на всеохоплюючу (тотальну) опіку індивіда та суспільства. Як результат держава бере на себе тільки ті питання організації спільної життєдіяльності людей, які не можуть бути вирішені самостійно ні окремими індивідами, ні на рівні їх безпосередніх громадських утворень. Щодо структурних особливостей, то державна організація на відміну від системи самоврядування засновується на чіткому розподілі суб'єкта і об'єкта владних відносин, характеризується виокремленням певного соціального прошарку людей — державних службовців, які обіймають посади в органах державної влади на засадах централізованої ієрархічної підпорядкованості, займаються управлінською діяльністю на постійних професійних засадах.

Слід звернути увагу і на ту обставину, що громадянське суспільство формується історично, відображає певні якісні характеристики суспільства, набуті ним лише на певному етапі роз-

витку. Тому воно тільки концептуально, з точки зору сучасних уявлень про оптимальні параметри організації та життєдіяльності соціуму, передує державі. Історично ж держава як політична форма організації суспільства є «старшою» за громадянське суспільство, оскільки протягом значного періоду розвитку форм існування людської спільноти його не існувало та й зрештою не могло бути, оскільки для виокремлення такої специфічної сфери соціальної життєдіяльності потрібні певні економічні та соціально-культурні передумови.

Бачення особливостей громадянського суспільства як відносно відокремленого від держави явища, що має власний зміст і структуру, притаманне філософам і юристам, починаючи з XVIII ст¹. Уперше на чіткі відмінності між громадянським суспільством і державою вказав видатний німецький філософ Гегель².

До тих часів панувало уявлення, згідно з яким громадські і політичні засади суспільного устрою не розділялись. Все суспільне вважалось одержавленим і, відповідно, державне — суспільним, а тому й ототожнювалися поняття «держава» і поняття «суспільство». Яскравим прикладом такого підходу було розуміння сутності давньогрецького полісу як такого специфічного утворення, що охоплює водночас різноманітні сфери спільної життєдіяльності людей — економічну, політичну, сімейну, культурну тощо. Як результат поліс вважався досить своєрідною формою суспільного устрою, яку визначали як місто-державу, що не є ні державою, ні общиною в чистому вигляді.

Логічним завершенням моделювання суспільно-політичного устрою, що обґрунтовується абстрактним ототожненням інтересів кожного індивіда з інтересами держави в цілому, в якому не має місця ні свободі людини, ні автономній діяльності громадських об'єднань, стала у XX ст. конструкція тоталітарної партії-держави. Намагання практично реалізувати тоталітарну модель у різних країнах призвело, як про це свідчить історичний досвід, до знецінення людської особистості, відвертого нехтування основними правами і свободами людини і громадянина.

Натомість поступальний розвиток соціальних форм життєдіяльності приводить до їх диференціації, виокремлення сфе-

¹ Іноді формування громадянського суспільства виводиться з часів Давньої Греції та Риму, що видається з огляду на його сутнісні риси певним перебільшенням (див.: Громадянське суспільство в Україні: Проблеми становлення. — К., 1997. — С. 6–11).

² Див.: Гегель Г. В. Ф. Філософія права. — М., 1990. — С. 227–292.

ри управління як окремої галузі суспільної діяльності та соціально корисної праці. В результаті цього історичного процесу органи державної влади поступово позбавляються, а інститути громадянського суспільства, відповідно, перебирають на себе повноваження щодо організації та контролю над певними галузями соціальної життєдіяльності. Насамперед, державного втручання позбавляється сфера виробництва, яка відтепер засновується на приватній власності і комерційних інтересах.

Ідеологічним обґрунтуванням цього історичного процесу стають: 1) концепція індивідуалізму, коли людина розглядається як першооснова суспільного та політичного устрою¹, а тому й носій певних невід'ємних прав; 2) принцип непорушності приватної власності; 3) ліберальне розуміння свободи, що не зводить її лише до взаємовідносин між людиною та державою, натомість політична свобода розглядається лише як засіб для реалізації особистої свободи; 4) ідея місцевого самоврядування, що передбачає диференціацію й відносну автономію різних форм публічної влади.

На цих засадах стає можливим теоретично відокремити державу від суспільства, розглядати її як специфічне соціальне явище, що має іманентні атрибути, особливий політичний інститут, який виконує певні службові функції щодо суспільства. У практичному відношенні такий підхід дає змогу визначити оптимальні напрями та можливості державно-владного впливу на суспільні відносини, ступінь його ефективності, забезпечити підконтрольність державних інституцій суспільству. Відтепер держава розглядається передусім як орган управління соціумом, «концентрована та організована сила суспільства», функціональне призначення якої полягає у тому, щоб бути головним інструментом, за допомогою якого суспільство набуває здатності вирішувати свої актуальні проблеми. Таким чином, силовий потенціал держави як її іманентна ознака ставиться на службу суспільству, має розглядатися під кутом зору ефективності його застосування.

Однак громадянське суспільство як царина приватної власності та індивідуальних інтересів не може бути завершеним.

¹ Той факт, що людина живе у суспільстві інших людей, не є її примхою чи висновком, якого вона дійшла з мотивів спільної користі. Людина за своєю природою – як фізичною, так і духовною – призначена для життя у суспільстві і стає людиною лише у результаті життя у суспільстві (див.: *Егоров С. Н. Аксиоматические основы теории права.* – СПб., 2001. – С. 52).

Воно має бути зінтегрованим державою у загальнонаціональну цілісність на засадах спільного публічного інтересу. Така інтеграція досягається не стільки за посередництвом прямого управлінського втручання органів державної влади в суспільні відносини, широкое використання якого є характерним якраз для авторитарного правління, скільки за допомогою правового регулювання насамперед норм публічного права, які, будучи спрямованими на забезпечення спільного інтересу, встановлюють певні «правила гри», обов'язкові для всіх учасників соціального спілкування — як індивідів, так і державних інституцій.

Отже, громадянське суспільство і держава в її інституціональному розумінні являють собою дві невід'ємні складові сучасного соціуму, які не можуть в реальності існувати одна без одної. Про ці складові суспільства окремо може йтися тільки в науці. Держава з часу своєї появи на історичній арені завжди за будь-яких умов і в різноманітних формах справляла вплив на суспільство і тому його існування поза межами державної форми організації не є можливим. У цьому плані держава перешкоджає поверненню суспільства до природного стану, хаосу та анархії.

За сучасних умов інститути громадянського суспільства і державно-владні структури розглядаються як такі, що спрямовані на забезпечення прав і свобод людини. Причому одні з них можуть реалізовуватися у формі громадського спілкування, а здійснення інших вимагає додаткових зусиль з боку державної влади. Просування економічно розвинутих країн до моделі «соціальної державності» передбачає якраз розширення можливостей втручання держави в суспільні відносини з метою забезпечення громадянського миру і злагоди в суспільстві, посилення соціального захисту громадян. Крім того, навіть у найбільш демократичному суспільстві завжди є такі види соціальних відносин, які можуть функціонувати лише на публічно-владних засадах (державне адміністрування, злочин — покарання тощо).

Тому проблему оптимізації устрою суспільства можна звести до визначення певної межі одержавлення (неодержавлення) життєдіяльності суспільства, яка б задовольняла і суспільство, і державу, що неможливо здійснити без урахування як певних «природних» прерогатив громадянського суспільства, так і об'єктивно необхідної в конкретно-історичних умовах сфери державно-владного впливу. Так само і застосування обох понять — «держава» і «громадянське суспільство» — має сенс лише за

умови, коли ці поняття набувають свого власного змісту, але розглядаються як такі, що можуть співвідноситися в межах загальної проблематики пошуку оптимальних як громадських, так і політичних складових устрою і життєдіяльності суспільства.

Як результат поняття громадянського суспільства найбільш адекватно співвідноситься з поняттям саме правової держави, оскільки і перше, і друге відображають найважливіші характеристики та невід'ємні сторони життєдіяльності сучасної демократичної державності: з одного боку, реалізація засад правової держави не може не спиратися на відносно автономні механізми саморегуляції громадянського суспільства, а з іншого — органічним доповненням функціонування громадянського суспільства виступають сформовані на формально-правових засадах інституції держави, яка тільки за таких умов може стати правовою.

Функціонування розвинутого громадянського суспільства створює можливості для більш адекватного розуміння і права, і держави, сутність яких за цих умов стає глибшою і змістовнішою. Право розглядається як таке, що формується на теренах громадянського суспільства, що, однак, не виключає потреби набуття ним за посередництвом державно-владних інституцій таких важливих рис, як ясне і чітке визначення прав і обов'язків, що виникли внаслідок обміну свободою учасників суспільних відносин, спільне визнання сформульованих правил поведінки, можливість їх примусового гарантування. Громадянське суспільство виступає й найбільш відповідним підґрунтям для практичного здійснення правових норм, де тільки й можуть скластися реальні показники соціальної ефективності права.

Право за таких умов стає невід'ємним елементом соціальної форми життєдіяльності, повсякденного соціального спілкування індивідів. У цьому плані засновники концепції правової державності обґрунтовано вбачали її підвалини в «правовому громадянському суспільстві», яке безпосередньо поєднує за посередництвом права його як громадські, так і державницькі засади.

Відсутність достатнього наукового опрацювання проблеми громадянського суспільства, яка визнається усіма дослідниками цієї тематики, спонукає до необхідності розставлення деяких понятійних акцентів. У філософській, політологічній та правовій літературі пропонується чимало визначень поняття «громадянське суспільство», які наголошують на тих чи інших важливих його аспектах.

Передусім різним може бути контекст дослідження: протиставлення світської та релігійної сфер людського буття (Августин Блаженний), природного та громадянського стану (Гоббс), громадянського стану та державності (Гегель, Маркс)¹. На перший план можуть виступати такі його окремі сутнісні риси, як «сукупність індивідів», «права і свободи людини», «неодержавлені суспільні відносини», що поза всяким сумнівом є доцільним з точки зору предмета та тих конкретних завдань, які стоять перед теоретичним дослідженням громадянського суспільства в межах різних соціальних дисциплін.

Водночас важливим є проведення певної ієрархії цінностей громадянського суспільства: якщо його основоположною домінантою є індивід, то несучою конструкцією громадянського суспільства виступають усі ті інститути, які утворюються людьми та покликані сприяти безпосередній реалізації їх невід'ємних прав, можливостей, інтересів, прагнень². Отже, при дослідженні громадянського суспільства в контексті проблематики правової науки нас будуть цікавити передусім інституціональні аспекти організації та здійснення державної влади у соціумі³, а тому й погляд на громадянське суспільство як на систему інститутів. При цьому будь-який науковий підхід до дослідження даного феномена повинен виходити із аксіоматичного положення — існування громадянського суспільства стає можливим лише тоді, коли державна влада не втручається у приватне життя, але водночас його захищає⁴.

З цих позицій під громадянським суспільством слід розуміти сукупність добровільно сформованих громадських інститутів, що діють на самоврядних засадах у межах конституції та законів, за посередництвом яких індивіди реалізують свої основні природні права і свободи.

Отже, громадянському суспільству притаманні такі характерні риси.

¹ Див.: Кола Доминик. Политическая социология. — М., 2001. — С. 283—310.

² Див.: Гаджиев К. С. Введение в политическую науку. — М., 1997. — С. 45.

³ Виникнення держави є результатом еволюції від феномена особистої влади до системи інституціоналізованої влади (див.: Жакке Ж.-П. Конституционное право и политические институты. — М., 2002. — С. 31).

⁴ Див.: Гражданское общество: истоки и современность. — СПб., 2000. — С. 35.

Громадянське суспільство, його інститути обумовлені безпосередніми життєвими потребами та інтересами людей.

Автономний індивід з його потребами та інтересами є активним чинником як формування окремих інституцій громадянського суспільства, так і його функціонування як цілісної системи суспільних відносин, заснованих на приватних інтересах. Життя, свобода, безпека особистості, приватна власність є елементарними потребами існування людини і громадянина, які роблять можливим її цивілізоване спілкування з іншими людьми, визначають соціальні форми життєдіяльності, а тому й становлять основні цінності громадянського суспільства.

Індивід, сукупність індивідів, насамперед тих, що належать до «середнього класу», який ще з часів Аристотеля вважається соціальною основою існування держави, відображають якісні параметри становлення, функціонування та розвитку громадянського суспільства. Саме на фундаменті особистих інтересів, їх однорідності, спільних проблем, що постають на шляху їх здійснення, індивіди утворюють ті чи інші громадські об'єднання. Оскільки громадянське суспільство засновується на життєвих потребах та інтересах індивідів, які за своїм змістом і спрямуванням є різноманітними та знаходяться в процесі постійного руху, воно не може бути повністю формалізованим, мусить бути динамічним, його інститути постійно розвиваються та вдосконалюються.

Громадянське суспільство відображає встановлення елементарного соціального зв'язку між індивідами.

Різноманітність потреб і необхідність їх реалізації спонукають індивідів до взаємодії та взаємозалежності: кожна приватна особа, дбаючи про свій власний інтерес, вступає у взаємовідносини з другим суб'єктом, який у свою чергу пов'язаний подібним чином з іншими. Отже, виникнення найпростіших соціальних взаємостосунків між окремими індивідами є характерною ознакою такої первинної соціальної форми спілкування людей, якою є громадянське суспільство.

Саме в цій формі спілкування, яка є своєрідною «першоклітиною» суспільства, закладено прототипи усіх можливих більш складних соціальних взаємостосунків. Опосередковуючи глибокі пласти життєдіяльності окремо взятого індивіда, спілкування індивідів як соціальних істот, стосунки громадянського суспільства відображають якісні характеристики людського

виміру як громадських інститутів, так і державно-правових структур певного соціуму. Тому становлення громадянського суспільства відображає історичний перехід людей від їх природного стану, ізольованого існування в напрямку до цивілізованих форм соціального спілкування.

У цьому плані відмінність держави від громадянського суспільства полягає у тому, що держава як організація публічних відносин у загальнонаціональному масштабі є відносно відокремленою від елементарних міжлюдських стосунків, а тому й більш віддаленою від індивіда, вторинною. Тому держава є й більш складною формою соціальної інтеграції, набуває рис універсальної для всього суспільства організації влади, яка стає надінституціональною, легальною, правосуб'єктною та суверенною¹, одержує від того додаткові ресурси владного впливу, але водночас і певні можливості для узурпації владних повноважень.

Громадянське суспільство охоплює відносно виокремлену сукупність суспільних відносини.

З позицій інтегративного підходу до їх числа належать ті, які функціонують як автономні, вільні від прямого управлінського втручання з боку органів державної влади. Це передусім сімейні², релігійні, економічні, моральні, етнічні, політичні відносини тощо. На відміну від централізованої системи державно-владних відносин стосунки в межах громадянського суспільства складаються на засадах горизонтальної координації і залежать від прояву особистої ініціативи.

Тому ці стосунки функціонують у вигляді правових, насамперед приватноправових, відносин зі всіма їх атрибутами — свободою договору, формальною рівністю сторін тощо. У цьому широкому спектрі відносин конституційно-правову науку цікавлять передусім політичні відносини, які опосередковують процеси формування загальних інтересів суспільства (первинні політичні відносини), легітимують таким чином державу, функціонування органів державної влади.

¹ Див.: Гомеров И. Н. Государство и государственная власть: предпосылки, особенности, структура. — М., 2002. — С. 405.

² Сім'я тут розуміється як соціально-правовий інститут. Гегель, як відомо, відніс сім'ю до сфери етичного світу на відміну від соціального життя громадянського суспільства та публічного життя держави, а тому й не включив її до структури громадянського суспільства.

Громадянське суспільство є підґрунтям здійснення основних прав людини — на життя, свободу, безпеку, власність тощо.

У структурі громадянського суспільства людина виступає вже не як абстрактний індивід, пасивний об'єкт владного впливу, а як суб'єкт права, активний носій певних соціальних можливостей та обтяжень. У свою чергу потреби та інтереси індивіда, його соціальні запити та бажання знаходять предметне нормативно-юридичне втілення у вигляді прав і свобод людини і громадянина, насамперед в основних правах — на життя, свободу, безпеку, власність, які закріплюються передусім на конституційному рівні.

Особа володіє, користується та розпоряджається своїм майном, є членом виробничого колективу, створює сім'ю, задовольняє релігійні та культурні потреби в межах громадянського суспільства, в яких держава в особі своїх державно-владних атрибутів присутня лише потенційно як гарант визнання, охорони та захисту законних приватних інтересів. Коли ж за певних конкретних обставин виникають конфліктні ситуації, які перешкоджають безпосередньому здійсненню основних прав і свобод людини, природній ході реалізації правових норм, з'являється необхідність реального втручання з боку держави з метою забезпечення їх здійснення, практичного застосування примусових заходів для охорони та захисту прав і свобод людини.

Громадянське суспільство має власну структуру, проявляється зовні у відповідних громадських інститутах.

Серед них: сім'я, церква, приватні та колективні підприємства, комерційні організації, асоціації, об'єднання за інтересами, профспілки, органи громадської самодіяльності, громадські організації, політичні партії, недержавні засоби масової інформації тощо. Характерною ознакою цих інститутів є те, що вони утворюються не державою, а самими індивідами для спільної реалізації своїх інтересів, і тому їх функціонування є показником громадянської зрілості індивідів і суспільства, усвідомлення ними можливостей реалізації власних потреб та інтересів. Саме від ефективності їх діяльності залежать авторитет та реальні можливості впливу громадської думки на державно-владні інститути.

Зокрема, політичні партії та рухи виступають своєрідною «перехідною ланкою» від потреб і інтересів громадянського суспільства, які набувають значення політичних пріоритетів,

до власне організації і здійснення державної влади. З одного боку, діяльність політичних партій заглиблена у сферу громадянського суспільства, оскільки вони акумулюють політичні настрої та сподівання населення, а з іншого — партії спрямовані на здобуття державної влади і важелів управління в загальнонаціональному масштабі для здійснення політичних настанов і програм, що становить зміст та сенс функціонування політичної системи.

Специфічним аспектом характеристики громадянського суспільства є те, що його інститути формуються і функціонують на засадах самоврядування.

Індивіди безпосередньо або через утворені ними органи вирішують питання своєї життєдіяльності, вільно формують певні інститути для спільного задоволення своїх потреб та інтересів, створюють для себе правила поведінки у формі соціальних, зокрема правових, норм, якими керуються у своїй діяльності, самостійно приймають загальні рішення і самі їх виконують.

Їх самоврядність забезпечується гарантованою правовими нормами можливістю прояву ініціативи, активної поведінки, правом на прийняття найбільш відповідного з точки зору інтересів індивідів та їх об'єднань рішення. Водночас незаперечним є принцип, згідно з яким самоврядні інститути громадянського суспільства повинні діяти в межах правового поля, їх відносини з органами державної влади регулюються конституцією та іншими законами.

Стосунки в межах громадянського суспільства регулюються правовими нормами на засадах унормування свободи та рівності їх учасників.

Відносини громадянського суспільства за своїм визначенням мають бути вільними від безпосереднього управлінського втручання з боку владних інститутів держави, тому вони регулюються правом, яке передбачає формально визначені межі свободи поведінки¹ учасників громадянського спілкування, гарантує їм можливість діяти під власну відповідальність і на власний ризик. Тому нормативна структура громадянського суспільства виступає результатом впорядкування на основі правових норм, насамперед як його правовий устрій.

¹ Див.: *Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства. — М., 1999. — С. 53—69.*

У цьому плані сам термін «громадянське суспільство», з одного боку, є не досить вдалим, оскільки передбачає як учасника громадянського спілкування громадянина, а поняття «громадянин», як відомо, співвідноситься з державою, оскільки під громадянством розуміють членство в державі, постійний не тільки правовий, а й політичний зв'язок між державою та індивідом. Тому, звісно, громадянин розглядається передусім як суб'єкт відносин з державою. Сфера соціального спілкування, яка охоплює саме громадські стосунки та самоврядні інститути, з точки зору юридичних критеріїв ближча до конструкції, побудованої на цивільних (цивільно-правових) засадах, через те що стосунки, які вона охоплює, регулюються диспозитивним методом, нормами приватного, передусім цивільного, права.

Водночас, з іншого боку, при оцінці доцільності використання даної термінології слід врахувати таке. Оскільки громадянське суспільство не може існувати окремо від держави, а остання, як підкреслював у свій час Гегель, є умовою його існування, здійснення приватних прав тісно пов'язано з можливістю реалізації індивідом своїх прав як громадянина у відносинах з органами державної влади. Крім того, історично поняття громадянина склалось як певний виклик традиційному державному устрою, акцентує на гідності та невід'ємних правах людини, рівноправних відносинах між особою та державною владою, яка прагне активної участі у соціальному та політичному житті.

З точки зору сучасних наукових підходів все частіше акцент робиться на розумінні політики як однієї із найважливіших функцій громадянського суспільства¹, тому дослідження проблематики громадянського суспільства не буде повним без аналізу механізмів формування та здійснення політичних інтересів, впливу політичних партій на формування та здійснення державної влади. Безперечно, основним тут є розуміння суті політики, яке має відповідати чітким критеріям наукового підходу до дослідження політичної сфери життєдіяльності суспільства, і тому повинно бути скорегованим у напрямку пріоритету гуманітарних загальнолюдських цінностей.

Як відомо, тривалий час у вітчизняній політичній та юридичній літературі панувало спрощене поняття політики та по-

¹ Див.: Гаджиев К. С. Вказ. праця. – С. 59.

літичних відносин, яке зводило їх лише до боротьби класів та панування класової волі, що було зумовлено об'єктивними та суб'єктивними чинниками, серед яких слід відзначити міфологізацію політичної ідеології, неструктурованість політичних інтересів, непрозорість політичного процесу, нерозвиненість масової політичної свідомості тощо. Однак суперечливість політичних інтересів окремих соціальних груп, класів, етносів може привести, якщо акцентувати виключно на їх розбіжностях, до відкритої конфронтації та взаємного знищення. Проте, за умов ефективного функціонування інститутів громадянського суспільства вони можуть і повинні бути спрямовані шляхом демократичного дискурсу до компромісної точки зору на ґрунті спільних потреб та загально визнаних людських цінностей, забезпечення та захисту прав і свобод людини і громадянина.

Отже, в контексті проблематики громадянського суспільства політика має розглядатися як суспільна діяльність, зміст якої становлять організація, регулювання та контроль відносин між людьми, соціальними групами з точки зору загальнозначущих для суспільства тенденцій¹. Саме тому головним у політиці є участь в управлінні державою, прагнення до оволодіння державною владою як організацією, що здатна використовувати ресурс суспільства в загальнонаціональному масштабі.

Результатом застосування системної методології до вивчення політичних явищ став розгляд політики як системного утворення, що характеризується цілісністю, виконує певні функції, має певну структуру, складається з відповідних елементів. З огляду на особливості юридичної тематики при висвітленні питання про політичну систему основною є теза про те, що в сучасному демократичному суспільстві держава, яка є основним суб'єктом відносин політичної влади, вже не може більше претендувати на монополію у вирішенні проблем політичного розвитку країни. Проголошення політичної багатоманітності однією із засад конституційного ладу (ст. 15 Конституції України) означає визнання активної ролі політичних партій у суспільстві, коли загальні напрямки соціального розвитку акумулюються і формуються передусім у площині інтересів громадянського суспільства на засадах вільної конкуренції політичних поглядів та програм.

¹ Див.: *Ильин И. В.* Политология. – М., 1999. – С. 10.

Можливі різні підходи до дослідження формування та функціонування політичної системи суспільства, кожен з яких має своє пізнавальне значення.

Найбільш загальний з них охоплює усю сукупність політичних явищ певної країни, відображає різні за своїм конкретним змістом рівні політичної життєдіяльності суспільства. З цієї точки зору вирізняють такі елементи політичної системи: 1) суб'єкти політики (людина, соціальні групи та утворення); 2) політичні інститути (держава як інститут, політичні партії та рухи), які відображають інтереси суб'єктів політики, становлять разом політичну організацію суспільства; 3) політичні відносини, які складаються між структурними елементами політичної системи; 4) політичні норми, за допомогою яких регулюється політичне життя суспільства; 5) політичну свідомість, яка відображає ідеологічне та психологічне ставлення до політики; 6) політичну діяльність як сукупність певних дій та вчинків її учасників.

Такий підхід до розуміння політичної системи є гранично широким і тому придатним передусім для соціально-філософського дослідження чи галузі знань, що спеціально присвячена вивченню політики з різних її сторін — політології. На цьому рівні воно співвідноситься з поняттям суспільства, тематика політичної системи розглядається в загальному контексті суспільно-політичної проблематики. Так, у політичній системі з даної точки зору можна вирізнити два суттєвих аспекти, без яких неможливо уявити складний механізм політичної влади за умов демократії: здійснення програмних настанов партією, яка перемогла на виборах і завоювала більшість у парламенті, і діяльність політичних сил, які перебувають в опозиції.

Юридичну науку, предмет якої становлять інституційні елементи державно-правової організації суспільства, цікавить насамперед вузьке поняття політичної системи, що з огляду на попереднє широке розуміння виокремлює її інституціональний аспект, який іноді називають політичною організацією суспільства. З точки зору вузького розуміння можна вирізнити такі елементи політичної системи: 1) держава в її інституціональному аспекті як орган (система органів) здійснення політичної влади та управління в загальнонаціональному вимірі; 2) політичні партії, які акумулюють політичні настрої населення, виробляють програми загальнонаціонального розвитку, беруть участь у виборах і діяль-

ності представницьких органів влади; 3) об'єднання (блоки) політичних партій та політичні рухи.

Слід зауважити, що досить часто до складу політичної системи в її вузькому значенні відносять організації, які повинні за своєю соціальною природою перебувати за межами безпосередніх відносин політичної влади — церкву, професійні спілки, трудові колективи підприємств, жіночі та молодіжні організації і т. ін. Такий підхід є досить традиційним для вітчизняної юридичної науки, його життєздатність до цього часу свідчить про недостатню розробку у вітчизняній юриспруденції концепції громадянського суспільства, зокрема тематики механізмів формування та здійснення політичної влади у демократичному суспільстві, а у практичному відношенні — про невизначеність та неструктурованість існуючих політичних інтересів. Він містить теоретичне обґрунтування можливості одержавлення названих інститутів, які за звичайних умов знаходяться на рівні відносин громадянського суспільства. Охоплення державно-владним впливом різноманітних видів суспільних відносин, які за своєю сутністю не є політичними, провокує невиправдане розширення меж застосування примусових заходів, в результаті чого держава може набути нової якості, перетворитися на всеохоплюючу (тоталітарну).

Не треба забувати і про те, що Закон України «Про об'єднання громадян» чітко розділяє їх на дві відносно відокремлені групи — політичні партії та громадські організації. Власне саме особливості взаємовідносин між політичними партіями і державою спонукали до необхідності прийняття окремого Закону України «Про політичні партії». На користь запропонованого бачення питання про відносини між громадськими утвореннями і державою свідчить також аналіз тенденцій розвитку виборчого законодавства та законів України, які регулюють статус і діяльність різних неполітичних об'єднань громадян — громадських і релігійних організацій, різноманітних об'єднань громадян, профспілок, виключаючи можливості їх безпосередньої участі у політичній діяльності.

Що стосується політичних партій, то історично вони формувалися як об'єднані спільним інтересом групи людей, організації прихильників певних поглядів на шляхи розвитку суспільства і держави, діяльність котрих безпосередньо була спрямована на завоювання державної влади. Відомо, що прообрази сучасних

політичних партій сформувалися ще за античних часів — у Стародавній Греції та в Римі.

Єдиним інтересом політичної партії має бути політичний інтерес, який опредмечується в її політичній активності. Тому політична партія утворюється спеціально для участі в політичній діяльності, що й відрізняє її від інших об'єднань громадян (громадських організацій, об'єднань за інтересами, професійних спілок, релігійних організацій), котрі формуються для здійснення будь-яких інших, але — і це основне — неполітичних інтересів і тому не можуть і не повинні бути суб'єктами політичної системи. За цих умов політичні партії виконують функції щодо: 1) виявлення та акумуляції політичних настроїв; 2) представництва політичних інтересів різних соціальних груп; 3) формування політичних програм про можливі напрямки розвитку суспільства та держави; 4) забезпечення конкуренції політичних поглядів; 4) підготовки кадрів для політичної діяльності; 5) реалізації політичних програм через загальнонаціональні інститути влади та управління (у разі перемоги на виборах); 6) політичного опонування (у разі поразки на виборах).

Оскільки політичні партії, з одного боку, за своєю природою належать до інституцій громадянського суспільства, а з іншого — покликані формувати політичні інтереси, впливати на розробку та здійснення державної політики, обґрунтованою буде їх кваліфікація як необхідної з'єднуючої ланки між громадянським суспільством, у якому формуються політичні інтереси, та політичною системою, основою якої є процес функціонування державної влади. Роль політичних партій у структурі сучасного, облаштованого на засадах демократії, суспільства полягає в тому, що вони являють собою первинні політичні інститути, виступають своєрідними посередниками між народом, який реалізує за їх допомогою повноваження єдиного джерела влади, і державою як спеціально створеним та відносно відокремленим інститутом публічної влади та управління в загальнонаціональному масштабі.

Політичні партії — невід'ємна складова демократії, заснованої на засадах політичного плюралізму, непорушності прав і свобод людини і громадянина, насамперед гарантій політичної свободи. Особлива роль політичних партій у сучасних економічно розвинутих країнах приводить до того, що сама сутність їх політичних систем часто визначається зарубіжними політо-

логами як «правління політичних партій», або як «партійна демократія».

Непересічна роль політичних партій в організації та здійсненні політичної влади порівняно з іншими видами об'єднань громадян передбачає певні особливості правового регулювання їх становища та діяльності, а саме: особливі умови участі в політичних партіях, членами яких можуть бути лише громадяни країни, котрі пов'язані з державою єдиним політичним інтересом, спільною політичною долею; певні законодавчі обмеження щодо можливості їх антиконституційної діяльності; спеціальні правила та процедури легалізації політичних партій (в Україні політичні партії офіційно визнаються шляхом їх реєстрації в Міністерстві юстиції України); вимоги щодо прозорості політичних партій для суспільства і держави, їх функціонування на демократичних засадах — добровільності, гласності, підконтрольності, відповідальності, законності; вимоги щодо відповідності статуту та програм партій, які не повинні суперечити чинному законодавству; гарантії щодо невтручання з боку держави, зокрема примусового розпуску політичних партій, який допускається тільки на законних підставах і за особливою процедурою (в Україні — за рішенням судових органів); фінансову підтримку з боку держави.

У багатьох країнах розвинутої демократії основи правового становища і діяльності політичних партій встановлюються конституцією, детально регламентуються окремими законами про політичні партії. Використовується також і інший варіант, коли правовий статус політичної партії регулюється конституційними положеннями та загальними нормами щодо організації та діяльності громадських об'єднань, одним із видів яких вважаються політичні партії. У деяких країнах основними документами щодо правового регулювання діяльності політичних партій є нормативні акти про їх фінансування, широко використовується також інститут державного фінансування політичних партій. В різних країнах (зокрема в Україні) конституцією чи іншими законами забороняються організація і діяльність радикальних політичних партій, які закликають до насильницького повалення конституційного ладу, розпалюють релігійну, расову, національну ворожнечу, порушують загальновизнані права і свободи людини.

Політичні системи сучасних західних демократій базуються на двох- трьох найбільш впливових партіях, які змінюють одна одну біля керма державної влади та управління. Законодавство може підтримувати і стимулювати такий порядок зміни партій шляхом встановлення певних відсоткових бар'єрів, що створює для партій, які набрали незначну кількість голосів на виборах, перешкоди щодо можливостей партійного представництва в парламенті.

Для участі в тих чи інших політичних акціях і передусім у виборчих кампаніях політичні партії з метою збільшення свого впливу можуть об'єднуватися в блоки. Політичні рухи можна охарактеризувати як більш масові порівняно з партіями, але менш організовані політичні об'єднання громадян, які створюються для об'єднання зусиль щодо вирішення найгостріших конкретних політичних питань і можуть не мати фіксованого членства, чітко визначеного статуту та політичної програми. Діяльність політичного руху має, як правило, тимчасовий характер і завершується при досягненні конкретної мети, для якої він був створений, або його розпадом, або перетворенням на одну чи декілька політичних партій.

Україна, як і будь яка інша незалежна держава, має пройти свій власний, обумовлений конкретно-історичними умовами шлях до громадянського суспільства. Цей процес не може бути довільним, оскільки спирається на соціальні закономірності та тенденції, певний рівень економічного та соціального розвитку суспільства, але для його нормального розвитку має бути створено необхідні умови, ліквідовано штучні перешкоди. Для цього слід врахувати його специфіку.

По-перше, становлення громадянського суспільства в Україні відбувається в умовах, коли ці питання перестали бути актуальними для країн розвинутої демократії, новітній досвід яких свідчить про потребу виходу за межі останнього в напрямку до соціальної державності, що передбачає необхідність наукового пошуку складних критеріїв поєднання цих обох процесів, які певною мірою можуть бути суперечливими. Внаслідок таких змін формується якісно нова соціальна система, яку зарубіжні політологи називають «суспільством масового споживання та масової культури».

По-друге, становлення громадянського суспільства в Україні відбувається за умов творення суверенної національної

державності, що так чи інакше передбачає зміцнення державницьких засад в організації суспільної життєдіяльності, утворення нових державних органів влади та управління суверенної держави, яких не могло бути за умов перебування в складі колишнього СРСР.

По-третє, формаційна зміна пріоритетів соціального розвитку передбачає наявність перехідного періоду протистояння різновекторних тенденцій суспільного розвитку, одна з яких спирається на вкорінені впродовж значного історичного періоду традиційні стереотипи соціально-політичного облаштування, а інша зорієнтована в напрямку наближення до загальноновизнаних стандартів правової демократичної державності, які, однак, практично мало адаптовані українським суспільством.

Надійшла до редколегії 14.05.03

О. Ярмиш, член-кореспондент АПрН України

Актуальні проблеми історико-правових досліджень в Україні

Звертаючись до питань розвитку сучасної історико-правової науки в Україні, слід зазначити, що саме в роки незалежності нашої держави відбулись якісні зміни і в тематиці досліджень, і, що найголовніше, в підходах до них, формуванні методологічної бази. Важливе значення мала і відмова від ідеологічних стереотипів та упередженості.

Звичайно, відмінність проблематики за географічними та хронологічними рамками накладає свої особливості на проведення історико-правових студій. При цьому виникає і проявляється велика кількість специфічних ситуацій, коли дослідник постає перед необхідністю коригування свого наукового інструментарію, змушений підбирати власні критерії для аналізу та узагальнення тих чи інших державно-правових явищ в їх конкретних особливостях.